

قدرت، خطابه، منبر

پژوهشی دربارهٔ رابطهٔ خطابه و منبر با
قدرت سیاسی در دوران خلافت عباسیان

سید محمد شیخ احمدی

نگارستان اندیشه
تهران، ۱۳۹۴

سرشناسه: شیخ‌احمدی، محمد، ۱۳۵۹ -
 عنوان و نام پدیدآور: قدرت، خطابه، منبر: پژوهشی درباره رابطه خطابه و منبر با قدرت سیاسی در دوران
 خلافت عباسیان/تالیف سیدمحمد شیخ‌احمدی.
 مشخصات نشر: تهران: نگارستان اندیشه، ۱۳۹۴.
 مشخصات ظاهری: ۲۳۴ ص.
 شابک: 978-600-95898-0-7
 وضعیت فهرست نویسی: فیبا
 موضوع: عباسیان - تاریخ. سخنرانی - تاریخ - قرن ۲ - ۷ق. سخنرانی - تاثیر. واعظان. اسلام -
 تاریخ - ۱۳۲ - ۶۵۶ق.
 رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۴ ۹۴ش/۶DS۲۸
 رده‌بندی دیویی: ۹۵۶/۷۰۲
 شماره کتابشناسی ملی: ۳۹۸۱۰۲۲

قدرت، خطابه، منبر

پژوهشی درباره رابطه خطابه و منبر با قدرت سیاسی در دوران خلافت عباسیان

نویسنده	: دکتر سیدمحمد شیخ‌احمدی
ناشر	: نگارستان اندیشه
چاپ و صحافی	: نسیم
طراح جلد	: کیانوش سعادت‌مند
حروفچینی و صفحه‌آرایی	: مرتضی انصاف‌منش
نمونه‌خوانی و نمایه‌سازی	: وحید دریابیگی
نوبت چاپ	: نخست، ۱۳۹۴
شمارگان	: ۱۲۰۰ نسخه
قیمت:	: ۱۰۰۰۰ تومان
شابک:	: ۹۷۸-۶۰۰-۹۵۸۹۸-۰-۷

همه حقوق اثر برای ناشر محفوظ است

نشانی ناشر: م انقلاب، ابتدای خ آزادی، خ استاد بهزاد، شماره ۲۹، واحد ۷

تلفکس: ۶۶۴۳۵۴۲۳ - ۲۶۴۰۳۰۰۷

info@ishistory.ir - www.ishistory.ir

فهرست مطالب

مقدمه	۹
بخش اول: طرح پژوهش	۱۳
فصل اول: کلیات پژوهش	۱۳
۱. پیشینه، اهداف و روش انجام پژوهش	۱۳
۲. تعریف خطابه و کلیاتی درباره آن	۱۵
۳. تعریف منبر و کلیاتی درباره آن	۱۸
فصل دوم: مفاهیم و مبانی نظری پژوهش	۲۲
۱. مفاهیم نظری	۲۲
الف: قدرت	۲۲
ب: مشروعیت	۲۳
ج: سیاست	۲۳
د: فرهنگ	۲۴
هـ: قدرت سیاسی	۲۴
و: سیاست فرهنگی	۲۵
۲. مبانی نظری پژوهش	۲۵
فصل سوم: نقد و بررسی منابع و پژوهش‌ها	۳۲
الف: تواریخ عمومی	۳۲
ب: تواریخ محلی	۳۵
ج: تواریخ دودمانی و سلسله‌نگارانه	۳۶
د: منابع فرهنگنامه‌ای و دائرةالمعارفی	۳۷

هـ: منابع اعلام و وفیات	۳۹
و: منابع ادبی مربوط به وعظ و خطابه	۴۰
ز: منابع سفرنامه‌ای	۴۰
ح: پژوهش‌های جدید	۴۱
بخش دوم: سیاست‌های عباسیان و بهره‌برداری از خطابه و منبر در اجرای آنها	
فصل اول: سیاست‌های فرهنگی عباسیان برای کسب مشروعیت	۴۳
الف: طرح شعار «الرَّضا مِنْ آلِ مُحَمَّدٍ (ص)»	۴۴
ب: طرح انتساب عباسیان به پیامبر (ص) و میراث‌بری از آن حضرت	۴۹
ج: ادعای خلیفه‌اللهی و حقانیت الهی حکومت عباسیان	۵۸
د: بدگویی از بنی امیه	۶۴
هـ: بهره‌گیری از تفکر مهدویت	۶۷
و: تقویت پایگاه دینی نظام خلافت	۶۹
ز: پذیرش امارت استیلاء توسط خلفای عباسی	۷۸
فصل دوم: سیاست‌های فرهنگی عباسیان در برخورد با رقیبان و مخالفان	۸۸
بخش سوم: تحولات و کارکردهای خطابه و منبر در عصر عباسی	
فصل اول: تحولات خطابه و منبر در عصر عباسی	۱۰۳
الف: سیر تحول خطابه از خطابه‌های سیاسی به خطابه‌های وعظ‌آمیز	۱۰۳
ب: خطابه‌گویی و امامت نماز توسط خلفای عباسی	۱۰۹
ج: وضعیت منابر در عصر عباسی	۱۱۳
فصل دوم: کارکردهای خطابه و منبر در عصر عباسی	۱۲۱
الف: کارکرد خطابه و منبر در رسمیت یافتن قدرت خلیفه	۱۲۱
ب: کارکرد خطابه و منبر در رسمیت بخشیدن به ولیعهد خلیفه	۱۳۷
ج: کارکردهای صرفاً رسانه‌ای خطابه و منبر	۱۴۳
د: کارکرد خطابه و منبر برای معترضان به سیاست‌های عباسیان	۱۴۶
هـ: کارکرد خطابه و منبر برای مخالفان نظام خلافت عباسی	۱۵۶

بخش چهارم: شیوه‌های نظارت و کنترل نظام خلافت عباسی بر خطیبان و واعظان	۱۶۳
الف: تعیین و انتصاب خطیبان و واعظان	۱۶۳
۱. شیوه تعیین خطیبان در عصر عباسی	۱۶۳
۲. انواع خطیبان در عصر عباسی	۱۶۸
۳. شیوه تعیین واعظان در عصر عباسی	۱۷۰
ب: عزل خطیبان و منع واعظان	۱۷۳
ج: دستور به خطیبان برای ایراد خطابه خاص	۱۷۶
د: دادن جایزه و پول به خطیبان	۱۷۷
نتایج بحث	۱۸۱
پیوست‌ها	۱۸۵
پیوست ۱: خطیبان شهر بغداد	۱۸۵
الف: نمودار خطیبان مساجد جامع شهر بغداد در عصر عباسی	۱۸۵
ب: خطیبان عباسی از اخلاف منصور و از نسل مهدی بالله	۱۸۶
ج: خطیبان عباسی از اخلاف منصور و از غیرنسل مهدی	۱۹۰
د: خطیبان عباسی غیر از نسل منصور	۱۹۱
هـ: خطیبان هاشمی نسب غیر عباسی	۱۹۲
و: خطیبان غیرهاشمی نسب	۱۹۳
پیوست ۲: خطیبان سایر شهرها	۱۹۵
الف: خطیبان صرف خطیب	۱۹۵
ب: خطیبان واعظ و مدرس	۱۹۷
ج: خطیبان قاضی	۱۹۹
پیوست ۳: مشهورترین واعظان عصر عباسی	۲۰۰
الف: واعظان مرد	۲۰۰
ب: واعظان زن	۲۰۶
پیوست ۴: مساجد جامع شهر بغداد در دوره عباسی	۲۰۸

۸ ■ قدرت، خطابه، منبر

۲۰۸	الف: جامع منصور
۲۰۸	ب: جامع مهدی (رضافه)
۲۰۸	ج: جامع قصر
۲۰۹	د: جامع براتا
۲۰۹	هـ: جامع ام‌جعفر
۲۱۱	فهرست منابع و مآخذ
۲۱۱	الف: منابع فارسی
۲۱۱	ب: منابع عربی
۲۱۵	ج: مطالعات و پژوهش‌های جدید
۲۱۹	د: مقالات
۲۱۹	هـ: منابع لاتین
۲۲۱	فهرست اعلام

مقدمه

با ظهور اسلام، خطابه و منبر به تدریج جایگاه خود را در جامعه اسلامی باز کرد. در زمانی که هیچ وسیله ارتباط جمعی وجود نداشت، منبر به عنوان یک رسانه عمومی مورد توجه قرار گرفت و پیامبر اسلام (ص) و خلفای راشدین از آن برای ارتباط با مسلمانان بهره گرفتند. امویان نیز استفاده از خطابه و منبر را در رویکرد سیاسی آن ادامه دادند.

با آغاز خلافت عباسی، خطابه و منبر به شکل یک نهاد سیاسی - فرهنگی به حیات خود ادامه دادند و در خدمت توجیه مشروعیت و تثبیت حکومت قرار گرفتند. در این دوره، بردن نام خلیفه در خطبه‌ها، به معنای رسمیت پیدا کردن قدرت او بود و منبر به تریبونی تبدیل شد که بر روی آن خطابه‌هایی در جهت اعلام سیاست‌های رسمی و تأثیر بر افکار عمومی و شکل‌دهی باورهای سیاسی - دینی مسلمانان ایراد می‌شد. در این خطابه‌ها علاوه بر تلاش برای مشروع جلوه دادن خلافت عباسیان، به انتقاد و بدگویی از مخالفان و منتقدان نظام خلافت و در نتیجه محدود کردن تفکرات غیررسمی نیز توجه می‌شد.

با توجه به این مطالب، مشخص می‌شود که بررسی رابطه خطابه با قدرت، و منبر با سیاست، در عصر عباسی از اهمیت زیادی برخوردار است و درک چگونگی و ماهیت این رابطه، تأثیر زیادی در شناخت بیشتر تاریخ این دوره دارد. با توجه به اهمیت موضوع، پژوهش حاضر درصدد است تا با تبیین رابطه خطابه با قدرت، و منبر با سیاست، نقش منبر و خطابه را به عنوان یک رسانه فرهنگی - ارتباطی در تثبیت و تداوم خلافت عباسیان روشن سازد. در این راستا پرسش‌هایی مطرح گردید که برای پاسخ‌گویی به آنها، فصل‌های مختلفی در این کتاب تدوین شده‌اند.

قبل از معرفی فصول کتاب، چند نکته لازم به توضیح است؛ اول اینکه مقصود از عنوان کتاب - که ممکن است حوزه وسیعی را به ذهن مخاطب متبادر سازد - فقط استفاده‌ای است که عباسیان از خطابه و منبر می‌کردند. به عبارت دیگر موضوع اصلی این پژوهش بهره‌برداری گفتمان رسمی و رایج از خطابه و منبر است و سایر گفتمان‌های حاضر در دوره عباسی مدنظر نیستند؛ هرچند که برای فهم بیشتر مباحث گاهی از گفتمان‌های غیررسمی نیز سخن به میان آمده است. نکته دوم اینکه مراد از خطابه در عصر عباسی، سخنرانی‌هایی است که توسط خلفا یا عمال آنها یا خطیبان رسمی در موقعیت‌های گوناگون، از جمله در نمازهای جمعه و اعیاد بر روی منابر، برای مردم ایراد می‌شد و در بیشتر آنها، هدف تأثیرگذاری بر افکار عمومی در جهت منافع نظام خلافت بود.

نکته سوم اینکه به سبب گستردگی دوره تاریخی مورد بحث، تأکید بیشتر این پژوهش بر دوره‌های اولیه عصر طولانی خلافت عباسی است. بنابراین هر چه به اواخر دوران خلافت می‌رسیم به دلیل تضعیف جایگاه خطابه در جامعه و نیز فقدان منابع در این دوره، بحث‌ها موجزتر می‌شود. همچنین به علت محدوده گسترده‌ای که تحت نفوذ اسمی عباسیان بود، بحث‌ها بیشتر بر سرزمین‌های شرقی خلافت و به‌ویژه عراق که پایتخت عباسیان بود متمرکز شده است.

در بخش اول پس از تشریح پیشینه، اهداف و روش انجام پژوهش به تعریف کلیاتی درباره خطابه و منبر پرداخته شده است. همچنین برای اینکه مباحث کتاب دارای مبنایی تئوریک باشد، چهارچوبی نظری برای آن در نظر گرفته شد که پس از تعریف مفاهیم نظری به آن پرداخته شده است. در این بخش بر اساس نظریات جامعه‌شناختی ماکس وبر در موضوع اقتدار و مشروعیت و انواع آنها، قدرت خلافت عباسی بررسی و تحلیل شده است. البته لازم به ذکر است که نگارنده کتاب، این نظریات را به‌دور از خطا و اشتباه و وحی منزل نمی‌داند و فقط از آن به‌عنوان یکی از ده‌ها نظریه جامعه‌شناختی جهت تحلیل مسائل تاریخی این عصر سود برده است که نقطه‌نظرات متفاوتی در مورد آن می‌تواند وجود داشته باشد.

سیاست‌های عباسیان و بهره‌برداری از خطابه و منبر در اجرای آنها، موضوع بخش دوم این کتاب است. در این بخش چند نمونه از سیاست‌های فرهنگی نظام خلافت عباسی از جمله سیاست طرح شعار الرضا من آل محمد (ص)، طرح انتساب به پیامبر (ص) و میراث‌بری از ایشان، ادعای خلیفه‌اللهی و حقانیت الهی حکومت عباسی، بدگویی مکرر از بنی‌امیه، بهره‌گیری از تفکر مهدویت، تقویت پایگاه دینی نظام خلافت و نهایتاً سیاست پذیرش امارت استیلا بررسی شده‌اند و نیز به چرایی و چگونگی استفاده نظام خلافت از خطابه و منبر در جهت اعلام و نهادینه کردن این سیاست‌ها و محدود کردن رقبا و مخالفان پرداخته شده است.

در بخش سوم ابتدا در دو فصل به بررسی تحولات خطابه و منبر در عصر عباسی و سپس به کارکردهای خطابه و منبر در این عصر اختصاص یافته است. بحث اصلی این بخش کارکرد خطابه و منبر در رسمیت یافتن قدرت خلیفه و ولیعهدش است، که در خاتمه آن کارکردهای خطابه و منبر برای منتقدان و مخالفان نظام خلافت عباسی نیز مورد بررسی قرار گرفته است.

شیوه‌های نظارت و کنترل نظام خلافت عباسی بر خطیبان و واعظان، موضوع بحث بخش چهارم است و آخرین بخش این کتاب چگونگی سلطه نظام خلافت را بر خطابه و منبر، در جهت حفظ کارکردهای آن دو، نشان می‌دهد. همچنین برای تکمیل بحث‌های این کتاب، در بخش ضمیمه معروفترین خطیبان و واعظان عصر عباسی، با استناد به منابع تاریخی و ادبی، معرفی شده‌اند.

چون این کتاب برگرفته از رساله دکتری اینجانب است در پایان لازم می‌دانم که از استاد گرانقدر جناب آقای دکتر صادق آئینه‌وند که زحمت راهنمایی رساله را متحمل شدند و با ارشادات راه‌گشا و دلسوزانه خود این مسیر را هموار نموده و نگارنده را به سوی اهداف آن سوق دادند، سپاسگزاری نموده و دوام توفیق و سرافرازی ایشان را از حضرت حق تمنا کنم.

همچنین از دکتر منظورالاجداد که مشوق و حامی فکری نگارنده در این پژوهش بود بسیار سپاسگزارم.

اما سپاس و تشکر ویژه من به همسر گرامیم خانم زیبا شمس تعلق دارد. ایشان در مدت این پژوهش، زحمت تایپ و ویراستاری علمی آن را بر دوش گرفتند و در این زمینه بسیار به من کمک کردند. بی شک اگر صبر و حوصله ایشان در تحمل شرایط دوران پژوهش نبود، این مهم به سرانجام مطلوب نمی‌رسید و در پایان سپاس می‌گویم ذات یکتایی را که همه ستایش‌ها، لایق اوست.

و سلام علی المرسلین و الحمد لله رب العالمین

www.ketab.ir